

ВОЛОДИМИР ХРЖАНОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ БОТАНІК

Володимир Геннадійович Хржановський (1912-1985) – відомий український ботанік, флорист, систематик і морфолог. Історико-науковий аналіз діяльності В.Г.Хржановського як ученого, педагога, організатора науки є актуальним з огляду на масштабність та різноплановість його наукового внеску. Персоналізація вітчизняної історії науки уможливорює визначення етапів розвитку наукових напрямків, надає історії української науки портретної конкретики.

Короткі відомості про життєвий шлях та науковий доробок В.Г.Хржановського подано лише в короткому некролозі [6] та рецензіях на підручники, автором яких він був [7; 8]. Стаття Й.М.Берко [2] більш докладна, але вона стосується, головним чином, педагогічної діяльності В.Г.Хржановського у Львівському ветеринарному інституті. Історико-наукового дослідження всіх напрямків наукової діяльності В.Г.Хржановського здійснено не було. Тому метою нашої розвідки було здійснення історико-наукового аналізу наукової спадщини В.Г.Хржановського, встановлення її місця й ролі для розвитку української біологічної науки.

В.Г.Хржановський народився 6 листопада 1912 р. у м.Ялті, в родині вчителів. Семирічну освіту здобув в одній із шкіл Барського району Вінницької області. Згодом закінчив Барський агрономічний технікум та вчительські курси в м.Ржівцеві Київської області. Після двох років учителювання у 1930 р. вступив на навчання до Пермського державного університету (Російська Федерація), однак із другого курсу був мобілізований до армії, у якій перебував на службі до 1935 р. Демобілізувавшись, продовжив навчання на біологічному факультеті Середньоазіатського держуніверситету (м.Ташкент).

Під час навчання в держуніверситеті відбулася перша зустріч В.Г.Хржановського з відомим дослідником флор Євразії, систематиком, генетиком М.Г.Поповим. Володимир Геннадійович так згадує цю зустріч: “Вперше мені вдалося почути Попова весною 1937 р. у Середньоазіатському державному університеті. У Ташкенті Михайло Григорович був проїздом. З ініціативи Є.П.Коровіна він прочитав доповідь про соматичні редукції покритонасінних. У той час у М.Г.Попова тільки зароджувалася ця нова ідея – гіпотеза. Він виступав, як звичайно, без конспекту. Багато імпровізував, особливо у відповідях на питання. Легкість польоту думки, широта його кругозору, тверда впевненість, яскравий темперамент швидко полонили слухачів. У ньому дивно гармонійно поєднувалися

суворий вчений-мислитель і поет-романтик. Згодом наші шляхи з Михайлом Григоровичем тісно сходились у холодних долинах Зеравшана й у Карпатах, у жарких степах Чорномор'я, в українському Поліссі, в Самарканді, в Києві й особливо у Львові й Ленінграді” [10, с.5].

По закінченні Середньоазіатського університету (1938 р.) В.Г.Хржановський одержав призначення на посаду асистента кафедри ботаніки Казахського держуніверситету (м.Алма-Ата). Потім працював доцентом та проректором того ж університету.

Поряд із педагогічною роботою В.Г.Хржановський проводив дослідження, спрямовані на виявлення ресурсів багатих на вітаміни рослин Казахстану, потреба в яких особливо гостро відчувалася в роки Великої Вітчизняної війни. Його увагу привертає рід *Rosa L.*, види якого є вітаміноносними рослинами. Внесок доктора біологічних наук, професора В.Г.Хржановського у вивчення роду *Rosa L.* є найвагоміший.

В.Г.Хржановський особисто брав участь у експедиціях з вивчення високовітамінних шипшин Східного Тянь-Шаню й Джунгарського Ала-Тау (1939–1941 рр.), районів Приіртиштя (1941–1944 рр.) (Павлодарська та Семипалатинська області обстежені методом детально-маршрутного дослідження, решта заплави Іртиша – рекогносцировочно). У результаті експедиційних досліджень виділено види, які мають високий вміст вітаміну С: шипшина степова, шипшина Бегера, шипшина корична. Біохімічні аналізи шипшин Приіртиштя проводила лабораторія Казахського державного університету під керівництвом професора С.О.Гребінського [17].

З 1945 по 1953 р. В.Г.Хржановський працював у системі Академії наук УРСР. Був старшим науковим співробітником Інституту ботаніки АН УРСР, ученим секрестарем і заступником голови Львівського філіалу АН УРСР, директором Державного природознавчого музею АН УРСР у м.Львові, викладав у Львівському ветеринарному інституті, брав активну участь у створенні та розвитку цих установ, вів велику науково-організаційну роботу.

Володимир Геннадійович довгі роки, починаючи з роботи у системі АН УРСР, підтримував тісні зв'язки з П.С.Погребняком, М.В.Клоковим, М.І.Котовим, Д.М.Доброчаєвою (з неопублікованих спогадів дружини В.Г.Хржановського – Г.М.Хржановської).

У цей період В.Г.Хржановський брав участь у дослідженнях флори Закарпаття (1946–1947 рр.) та Прикарпаття (1949–1950 рр.), південно-східного лісостепу (1948–1950 рр.) й, почасти, Криму й Кавказу (1949–1951 рр.) та деяких інших регіонів. Особливу увагу вчений приділяє вивченню видів роду *Rosa L.* Він відзначає, що в рослинному покриву досліджених ним районів шипшина займає помітне місце. Вона часто росте

суцільними заростями, досить значними у передгір'ях і в горах Алтаю, Джунгарського Ала-Тау, Тянь-Шаню, Памиро-Алтаю, Кавказу й Карпат, а також на рівнинах, особливо в долинах річок [16].

В.Г.Хржановський – учасник численних експедицій, організованих для дослідження флори України, під час яких він зібрав величезний гербарій. Основні матеріали цього гербарію зберігаються у Львівському природознавчому музеї. Помічницею Володимира Геннадійовича в експедиціях була співробітниця Львівського природознавчого музею Анастасія Лазебна (з неопублікованих спогадів Г.М.Хржановської).

Вивчаючи шипшини Закарпатської області УРСР, В.Г.Хржановський зробив висновок, що “Рід *Rosa L.*, що майже всюди в південних широтах, тим більше в гірських флорах нашої країни, характеризується значним видовим ендемізмом, складними циклами гібридних форм і рас, представлений у флорі Закарпаття порівняно простим флористичним складом” [15].

У 1946 р. В.Г.Хржановському пощастило займатися експедиційними дослідженнями в Закарпатській області разом із М.Г.Поповим. М.Г.Попов згадує: “Взимку 1945–46 рр., після переїзду до Львова, я почав займатися карпатською флорою теоретично, за гербаріями й літературою. Влітку 1946 р. мені вдалося здійснити досить тривалу експедицію в Карпати, власне, в Закарпатську область, тобто на південно-західний схил лісових Карпат; в експедиціях брали участь ряд співробітників.

... Велику допомогу в роботі надали мені співробітники: В.Г.Хржановський, який брав участь і в експедиції, і в складанні списку рослин Закарпатської області, спеціально обробив шипшини, якими він вже тривалий час займається...” [9].

З метою вивчення місцевих природних рослинних ресурсів для вітамінної промисловості влітку 1949 р. співробітниками відділу ботаніки Природознавчого музею АН УРСР здійснено наукову експедицію в районі Прикарпаття (в основному в межах Станіславської та Чернівецької областей), а в 1950 році – в Придністровський район Тернопільської області.

Результати експедиційних досліджень показали, що на території Прикарпаття росте понад 38 видів та різновидностей шипшини, які розподіляються між чотирма секціями роду: *Caninae*, *Cinnamomeae*, *Gallicanae* та *Pimpinellifoliae*. Лише перші дві секції мають практичний інтерес як вітамінна сировина. Отже, за видовим та внутрішньовидовим складом родофлора північних схилів Східних Карпат значно багатша від закарпатської, яка складає близько 15 видів [22].

В.Г.Хржановський вивчив видовий склад і активність окремих видів щодо накопичення вітаміну С, розповсюдження й розподілення вітамінних

шипшин у природних угрупованнях. З 38 вивчених видів вісім виділені як такі, що мають значення як сировина для вітамінної промисловості.

Лабораторні дослідження концентрації вітаміну С проводилися у вітамінній лабораторії відділу ботаніки Інституту агробіології АН УРСР, а також у вітамінній лабораторії відділу ботаніки Львівського природознавчого музею (А.М.Лазебною). Плоди для дослідження збиралися як в експедиціях, так і в ботанічному саду Львівського державного університету, ботанічному саду Львівського зооветеринарного інституту, в ботанічному саду Львівського медичного інституту [22].

В.Г.Хржановський проводив дослідження також на дослідному розарії, який він заснував у м.Львові, та на полях радгоспу “Вітамін” (Овідіопольський р-н, Одеська область), де були введені в культуру високовітамінні шипшини, вирощені з насіння, привезеного Володимиром Геннадієвичем з Середньої Азії. У результаті одержано цінні дані з індивідуального розвитку та мінливості видів [16].

Вивчення шипшин безпосередньо в природі, у спеціальних експедиціях дало можливість одержати не тільки економіко-ботанічні відомості, які необхідні для планування заготівель сировини для потреб вітамінної промисловості окремих адміністративних районів. Отримані в експедиціях цінні матеріали дали можливість уточнити екологію, географію й систематику більшості видів шипшин і на основі цього зробити критичний аналіз видів, описаних раніше. Опираючись на дані С.Юзепчука [25], Д.Сосновського [13], П.Ярошенко [26] та особисті дослідження учений зробив висновок, що в європейській частині колишнього СРСР і на Кавказі рід *Rosa* L. представлений видами, які, як правило, не зустрічаються в Західній Європі.

Всього для європейської частини колишнього СРСР і Кавказу В.Г.Хржановський наводить 112 видів і біля 60 форм шипшин, із них 12 видів культивованих. 38 видів і 30 форм описані як нові для науки, 4 види – вперше для флори європейської частини колишнього СРСР (*Rosa glauca* Poug., *Rosa pendulina* L., *Rosa arvensis* Huds., *Rosa elliptica* Tausch) [16].

При виконанні досліджень В.Г.Хржановським були опрацьовані гербарії Ботанічного інституту АН СРСР ім. В.Л.Комарова, а також гербарії ботанічних інститутів Києва, Харкова, Баку, Алма-Ати, Ташкента та Нікітського саду в Ялті [16].

Результати критичної обробки роду *Rosa* в межах України подані ним на сторінках видання “Флора УРСР” [14] та двох видань “Визначника рослин України” [3; 4], для яких, крім роду *Rosa* L., учений опрацював й такі великі родини, як Rubiaceae, Chenopodiaceae, Amaranthaceae.

Значення “Флори УРСР”, співавтором якої є В.Г.Хржановський, важко переоцінити. Д.М.Доброчаєва, С.Л.Мосякін вважають, що “це

капітальне флористичне зведення слушно вважається неоціненним науковим скарбом нашої держави” [5].

Усі співавтори “Флори УРСР” працювали з ентузіазмом, з почуттям великої відповідальності. Д.М.Доброчасєва згадує: “Це були дійсно незабутні часи, роки, сповнені наукового запалу, кропіткої наполегливої праці...Рукописи “Флори”, гербарні аркуші, живі рослини та чудові українські краєвиди, верстки, книги та статті проходили перед очима наче в яскравому вирі, фантастичному калейдоскопі. Але згодом з усього цього викристалізувалися рівні друковані рядки, які ручаями та потічками стікали до купи, відливалися в металеві гранки, виходили у широкий світ академічними томами “Флори України” [5, с.810].

Після опрацювання “Флори УРСР” В.Г.Хржановський робить висновок, що “будь-яка з регіональних флор містить неповний матеріал, на основі якого неможливо відтворити історію розвитку якого-небудь роду або родини. Флора – це тільки “критичний інвентар”, а основною формою роботи ботаніка-флориста, особливо систематика, повинна стати монографія тієї або іншої природної групи рослин, наприклад роду або родини” [16].

Згодом В.Г.Хржановський став відомим у Радянському Союзі родологом, автором багатьох нових для науки видів роду *Rosa L.* За матеріалами досліджень Володимир Геннадійович захистив докторську дисертацію “Розы европейской части СССР, Крыма и Кавказа”. Офіційні опоненти В.Г.Хржановського високо оцінили дисертаційну роботу. М.В.Клоков вважав, що “В.Г.Хржановський вміло об’єднав теорію з актуальною практикою. Цю роботу треба привітати як першу радянську монографію з родології, яка протистоїть численній зарубіжній літературі” (матеріали, надані Г.М.Хржановською). У 1958 р. В.Г.Хржановський опублікував монографію “Розы. Филогения и систематика. Спонтанные виды Европейской части СССР, Крыма и Кавказа. Опыт и перспективы использования” [17].

Монографічна робота В.Г.Хржановського “Розы...” [17] є цінним вкладом у вітчизняну біологічну науку. Ця робота охоплює досить різнопланові питання родології: систематику, філогенію роду *Rosa L.* та перспективи використання шипшин у вітамінній промисловості. Книга складається зі вступу і трьох глав. У вступі автор аналізує системи роду *Rosa L.* і виділяє три періоди систематики: штучних систем, природних систем і пошуків філогенетичних систем. Особливу увагу заслуговує перша глава. У ній автор виділив:

1. Основні етапи розвитку роду *Rosa L.*, або основні етапи біологічного прогресу роду *Rosa L.*: дерево (деревовидна ліана) → кущ → трава. Тобто В.Г.Хржановський вважає, що найстарішими є шипшини-ліани.

2. Ознаки, за допомогою яких можна вважати види стародавніми або сучасними.

3. Основні ознаки ідентифікації шипшин: забарвлення пелюсток та будова чашолистків.

4. За допомогою методу еколого-географічного аналізу розділив рід *Rosa* L. на три філогенетичні групи (підроди):

Підрід I – *Stylorhodon* – білі шипшини.

Підрід II – *Cynorhodon* – червоні.

Підрід III – *Chamaerhodon* – жовті.

У монографії також поданий ключ для визначення шипшин (другий розділ) і наведені перспективи використання шипшин у вітамінній промисловості (третій розділ).

Книга В.Г.Хржановського є фактично єдиною монографічною обробкою роду *Rosa* L. в Україні і в колишньому СРСР. За майже 50 років свого існування вона не втратила своєї цінності для фахівців.

У 1954 р. В.Г.Хржановського запросили до Тимірязєвської сільськогосподарської академії на посаду завідуючого кафедрою ботаніки, яку він очолював до останніх днів життя. Одночасно багато років Володимир Геннадійович був професором кафедри ботаніки Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби. В 1969–1971 рр. він працював директором Всесоюзного науково-дослідного інституту лікарських рослин.

Велику увагу приділяв учений вихованню висококваліфікованих спеціалістів. Під його керівництвом були підготовлені три докторських і 18 кандидатських дисертацій. Серед них – українські вчені: ТБ.Берестецька, В.Д.Савицький [1; 12].

Курси лекцій, які він читав студентам, відзначались широтою поглядів, оригінальністю, завжди базувалися на найновіших досягненнях біологічної науки. Випускники ТСГА та Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби з вдячністю згадують блискучі лекції професора В.Г.Хржановського. Він віддавав багато сил організації колективу кафедри, вдосконаленню учбового процесу, методик викладання, підвищення рівня виховної роботи серед студентів.

Володимир Геннадійович є автором майже 130 праць із проблем еволюційного морфогенезу, видоутворення, філогенії та історії розвитку рослин, теорії інтродукції нових корисних рослин. Ним написаний цілий ряд підручників для сільськогосподарських вузів і технікумів [18; 19; 21; 23; 24]. Вони неодноразово перевидавалися, відзначені дипломом та медаллю ВДНГ СРСР, отримали високу оцінку фахівців [7; 8] і широке визнання не лише в сільськогосподарських учбових закладах, а й в університетах, педінститутах. Над новим підручником “Ботаническая

географія с основами екології” вчений працював до останніх днів життя.

Свої знання як фахівця-родолога він використовував при написанні підручників. Так, у книзі “Ботаніка” [23] В.Г.Хржановський наводить малюнок бутона, квітки (загальний вигляд і поздовжній розріз), чашолистка, приймочки, діаграми квітки, репродуктивного пагона та плоду шипшини. Демонстраційні кольорові таблиці з морфології та систематики рослин, створені під керівництвом В.Г.Хржановського [20], використовуються у вузах нашої країни.

Як учень відомого вченого М.Г.Попова він багато зробив для популяризації його наукових поглядів, а після смерті свого вчителя підготував до друку його ґрунтовну працю “Основи флорогенетики”, в передмові до якої докладно проаналізував увесь науковий доробок ученого [10]. Володимир Геннадійович – один із членів редакційної колегії вибраних праць М.Г.Попова [11]. На честь М.Г.Попова В.Г.Хржановський назвав одну з шипшин – *Rosa popovii* Chrshan.

Й.М.Берко, професор Львівської державної академії ветеринарної медицини імені С.З.Гжицького, згадує, що “В.Г.Хржановський відзначався високою ерудицією та інтелігентністю, був уважним до співрозмовника, постійно цікавився роботою кафедри, якою у свій час завідував. Працюючи тривалий час у Москві, в російськомовному середовищі, професор В.Г.Хржановський не забув своєї рідної української мови, чудово володів її культурою, що не могло не викликати у мене захоплення і гордості за його глибокі патріотичні почуття та високу національну свідомість” [2, с. 257].

Поряд із науковою і викладацькою діяльністю Володимир Геннадійович проводив велику науково-організаційну та громадську роботу як керівник міжвузівського наукового семінару з філоморфогенезу Московського відділення Всесоюзного ботанічного товариства, член президії редакційної ради й голова секції природознавства видавництва “Высшая школа”, член редколегії журналу “Успехи современной биологии”. В.Г.Хржановський нагороджений орденом Дружби народів та рядом медалей.

Отже В.Г.Хржановський був видатним українським ученим, ботаніком, флористом, систематиком, морфологом із проблем еволюційного морфогенезу, видоутворення, філогенії та історії розвитку рослин, теорії інтродукції рослин. Здійснені ним численні експедиційні дослідження флори Кавказу, Криму, Карпат, інших регіонів європейської частини колишнього СРСР дали змогу зібрати величезний гербарій видів рослин, основні матеріали якого зберігаються у Львівському природознавчому музеї.

В.Г.Хржановський зробив критичний аналіз видового складу роду *Rosa L.* Описані ним 38 видів і 30 форм є новими для науки, 4 види – для флори європейської частини колишнього СРСР.

Монографічна обробка роду *Rosa L.* включає систематику, філогенію роду *Rosa L.* та перспективи використання видів шипшин у вітамінній промисловості. Теоретичні узагальнення та практичні рекомендації доктора біологічних наук В.Г.Хржановського, с цінним вкладом в українську біологічну науку.

1. Берестецкая Т.Б. Сравнительно-морфологический анализ спермодермы и перикарпия представителей семейства Ranunculaceae Juss / Автореф. дисс... канд. биол. наук. – К., 1984. – 20 с.
2. Берко Й.М. Володимир Геннадійович Хржановський // Науковий вісник Львівської державної академії ветеринарної медицини імені С.З.Гжицького. – 2003. – Т. 5(1). – С.254-257.
3. Визначник рослин УРСР. – К.–Харків. Держ вид-во сільськогосп. літ-ри УРСР, 1950. – 346 с.
4. Визначник рослин України. – 2-ге вид. – К.: Урожай, 1965 – 876 с.
5. Доброчаєва Д.М., Мосякін С.Л. Д.К.Зеров – відповідальний редактор "Флори УРСР" // Укр. ботан. журн. – 1995 – Т.52. – № 6. – С.810-815.
6. Доброчаєва Д.М., Савицький В.Д. Пам'яті Володимира Геннадійовича Хржановського // Укр. ботан. журн. – 1985. – Т.42. – № 56. – С.83.
7. Комендар В.И., Мандрик В.Ю. В.Г.Хржановский и др. "Основы ботаники с практикумом" (рецензия) // Укр. ботан. журн, 1971. – Т.28. – № 6. – С.797-798.
8. Липа О.Л., Кордюм Е.Л., Чопик В.И. В.Г.Хржановский. "Курс общей ботаники" (рецензия) // Укр. ботан. журн. – 1976. – Т.35. – № 1. – С.95-96.
9. Попов М.Г. Очерк растительности и флоры Карпат. – М.: Изд-во Моск. об-ва испытателей природы, 1949. – 300 с.
10. Попов М.Г. Основы флорогенетики. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 134 с.
11. Попов М.Г. Филогения, флорогенетика, флорография, систематика. Избр. труды в 2-х частях. – Ч.1. – К.: Наукова думка, 1983. – 279 с.
12. Савицкий В.Д. Морфологическая эволюция и классификация пыльцы семейства лютиковых // Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – К., 1978. – 19 с.
13. Сосновский Д.И. Родологические заметки // Изв. Азэрб. фил. АН СССР. – 1944. № 10. – С.58-64.
14. Флора УРСР. – Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 608 с.
15. Хржановський В.Г. Шипшини Закарпатської області УРСР // Ботан. журн. УРСР. – 1949. – Т.6. №1. С.58-73.
16. Хржановский В.Г. Розы европейской части СССР, Крыма и Кавказа // Автореферат. дисс. ... докт. биол. наук. – Львов, 1952. – 29 с.
17. Хржановский В.Г. Розы. Филогения и систематика. Спонтанные виды Евр. части СССР, Крыма и Кавказа. Опыт и перспективы использования. – М.: Советская наука, 1958. – 476 с.
18. Хржановский В.Г. Основы ботаники с практикумом. – М.: Высшая школа, 1969 – 575 с.
19. Хржановский В.Г. Курс общей ботаники в 2-х томах. – М.: Высшая школа, 1976. – Т.1. 276 с.; Т.2. – 480 с.

20. Хржановский В.Г. Морфология и систематика низших и высших споровых и голосеменных растений. Комплект из 30-ти плакатов. – М.: Высшая школа, 1979.
21. Хржановський В.Г., Пономаренко С.Ф. Ботаніка. – К.: Вища школа, 1985. – 391 с.
22. Хржановський В.Г., Лазебна А.М. Вітамінні шипшини Прикарпаття як природна сировина для вітамінної промисловості // Ботан. журн. АН УРСР, 1951. – Т. 8. – № 3. – С.52-63.
23. Хржановский В.Г., Пономаренко С.Ф. Ботаника. – М.: Колос, 1982. – 431 с.
24. Хржановский В.Г., Пономаренко С.Ф. Практикум по курсу общей ботаники. – М.: Агропромиздат, 1989. – 416 с.
25. Юзепчук С.В. Род Роза (шиповник) – *Rosa L*; Род Хультемия – *Hultemia Dumort*; род Хультемоза – *hultemosa Juz* // Флора СССР. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – Т.10. – С.431-508.
26. Ярошенко П.Д. К истории и систематике секции *Caninae* рода *Rosa L.* // Изв. АН Арм. ССР. – 1945. – № 3. – С.25-31.

Historic and scientific analysis of Professor V.G. Khrzhanovski heritage and theoretic-practical contribution in biological sciences and presented.